

Muris Bajramović

POSTMODERNISTIČKI ROMAN U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U radu se koriste metode poststrukturalizma, najprije dekonstrukcija, zatim komparativna i hermeneutička metoda.

Cilj rada je dovesti u vezu romanesknu produkciju XX i XXI stoljeća sa stanjem kulture u BiH.

Postmodernistički roman nije simplificirana književna vrsta. On, zapravo odlikava jedno stanje, stanje postmoderne. Time se u postmodernističkom romanu njeguje više tipova znanja, koja su antimodernistički koncipirana. S druge strane, postmodernistički roman se naslanja na mrežu citata iz niza diskursa: filozofskih, lingvističkih, historiografskih, kulturoloških i drugih. Ulazeći u dijalog sa brojnim diskursima i pokušavajući da proizvede značenja svijeta koji odlikava, postmodernistički roman je nerijetko modeliran kao fragmentizirana hibridna struktura.

Kakvi su to aspekti u bosanskohercegovačkom romanu i kako se ta slika u odnosu lokalno – globalno zrcali na kulturu/kulture u Bosni i Hercegovini?

Načelno, roman će biti posmatran u sasvim novom konceptu, označen kao roman razlike, roman subjekta i roman stanja.

U okviru rada pokušano je dovođenje u vezu slike stanja i bosanskohercegovačkog društva (a samim tim i društvene zajednice) u okviru tri navedena primjera.

Rad će kontekstualizirati mjesto kulture/kultura u Bosni i Hercegovini, i to iz ugla postmodernističkog romana, odnosno savremene književne produkcije.

Kao zaključak nameće se činjenica, da, bez obzira na načelno odslikavanje svijeta u postmodernizmu, postmodernistički roman zrcali sliku stanja bosanskohercegovačke stvarnosti i kulture, što će biti pokazano na reprezentativnim primjerima.

UVOD

Ne postoji konsenzus o tome šta je to postmoderna ili šta je to postmodernizam. Pluralnosti teorijskih stavova u informatičkom svijetu najbolje govore o stanju postmoderne. Različiti teoretičari

umjetnosti, historičari umjetnosti ili filozofi, različito pišu o pitanju razlike između postmoderne, postmodernizma, post-postmodernizma, pa čak i postmoderniteta.

U ovakvom stanju teško je precizno odrediti ili odslikati sliku stanja postmodernističkog romana. Ipak u romanesknoj građi postoji nekoliko osnovnih strujanja, koje u svom haotičnom kretanju unutar svoje i ka drugim kulturama, daju određeni smisao i značenje. Cilj ovog rada je pratiti ta haotična kretanja i pokušati mapirati njihove puteve kroz virtuelni svijet umjetnosti, odnosno književnosti, ali i dovesti ih u konkretnu vezu sa stvarnim svijetom, kulturom/kulturama i pojedincem koji se susreće sa Drugim.

STANJE POSTMODERNISTIČKOG ROMANA

Sveprihvaćeno mišljenje u današnjim humanističkim naukama jeste da vlada postmoderna, odnosno postmodernizam. Neodredljiv i sveobuhvatan, postmodernizam je uspio da se, bez neke specifične i određene definicije „implementira“ u mnoge sfere društvenog života. Njegovo polje djelovanja nije samo ograničeno na umjetnosti, kao što su slikarstvo, književnost, ili arhitektura, već se diskurs postmodernizma spominje i u medicini, sportu i slično.

Postmodernizam, kažu teoretičari, ne znači ništa i znači sve (Gellner 2000), postmodernizam je najprije pluralistički pravac, odnosno stanje u kojem kolaju određena značenja, odnosno značenja koja se proizvode. Također, pojam postmoderne je globaliziran i danas je ujednačen svugdje u svijetu.

Prvi bosanskohercegovački roman javlja se u periodu vladavine Austro-Ugarske. Od tada, sa izvjesnim kašnjenjem, postoje poetski modeli romantičarskog i realističkog romana, nakon čega slijedi faza modernističkog romana. No, bez obzira na ubrzani razvoj, čak i u doba modernizma prisutno je kašnjenje u odnosu na zapadnoevropsku modernu.

No, i tada pojava prvog romana, poslije čega se može nesmetano pratiti njegov razvoj i dalje do danas, značio je bitne promjene za kulturu i identitet jednog naroda.

Danas je slika bitno drugačija. Bosanskohercegovački roman je prešao put od prosvjetiteljskog preko simboličkog do semiotičkog romana (Kazaz 2004), odnosno romana postmoderne. Danas ne postoji kašnjenje u odnosu na svjetsku književnu scenu.

Postmodernistički bosanskohercegovački roman javlja se sedamdesetih godina. Od ovog momenta možemo pratiti razvojnu

liniju postmodernističkog romana, koji u sebe involvira cjelokupnu poetiku postmodernizma, otvorenosti ka dijalogu i susretanju s Drugim.

Nažalost, postmodernizam je u bosanskohercegovačkoj književnosti zaživio tek sa krvavim ratnim sukobima. Rat je tako neminovno pronašao mjesto i u književnosti. On se tematizira na više načina i u više poetičkih linija, od kojih je najvažnija poetika svjedočenja, koja direktno komunicira sa kulturom pamćenja. Novi put koji se pokazuje jeste slika identiteta koji sebi neće dozvoliti ponavljanje zla. Barem se nadamo.

Ratnim pismom, kao dijelom svoje poetike pišu Tvrtko Kulenović, Zlatko Topčić, Irfan Horozović, Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan, Sead Mahmutefendić, Ivan Lovrenović, Nenad Veličković. Svi oni u vrijeme ratnih sukoba pišu i objavljuju svoja djela. I nakon rata, postoji čitav niz pisaca koji, uz vremensku distancu, pišu o ratu i ratnim dešavanjima: Goran Samardžić, Muharem Bazdulj, Zilhad Ključanin, Jasna Šamić, Hazim Akmadžić i drugi.

Bitno je istaći da se ratno pismo javlja u svim književnim rodovima, i da je u korpusu bošnjačke književnosti najzastupljenije u oblasti romana.

U ratnom pismu realiziraju se različiti poetički obrasci: ono predstavlja dokumentarističku književnost, nerijetko sa autobiografskim elementima. To je postmimetička književnost, koja utemeljuje novu vrstu poetike, koju označavamo kao poetiku svjedočenja. U ratnom pismu se, u okviru bosanskohercegovačke književnosti može pratiti prijelaz iz poetike modernizma u poetiku postmodernizma, te nakon promjene poetike uočljiva je i poetika tranzicijske književnosti. I ovaj šturi pregled ratnog pisma govori o modelima razvoja i paradigme kulture, koja se, eto, ostvaruje u književnosti relativno brzo.

Postoji čitav niz autora i čitav niz romana koji su uspješno koristili strategije, ali i taktike metafikcije u svojim romanima. Okrenuta samoj sebi, i naravno propitujući tekst i tekstualnost, metafikcija postaje pravim osvježenjem u romanesknom iskazu. Specifikum je to da se, kako nam je romaneskna produkcija Bosne i Hercegovine pokazala, metafikcija može koristiti bez obzira na temu.

Dakle, ona je prisutna u svim generacijama postmodernističkih pisaca, bez obzira na njihov književni stil ili diskurs. Ipak, slijedeći logiku postmodernističke poetike u

involviranju teorijskog diskursa sa književnim djelom, metafikcija je najuočljivija i najbolje inkorporirana kod onih autora koji dijele poziciju književnog teoretičara i književnika.

Bosanskohercegovačka književnost više ne kasni za zapadnoevropskom. Da li je za to zaslužan razvoj novih tehnologija, u kojim je svijet postao svima dostupan, transparentan i nadasve mali, ili razvoj potrošačkog društva, u kojem su pisci svjesni da trebaju tržištu ponuditi zanimljiv tekst, koji će se lako čitati? Naime, nalazimo se u svijetu globalizacije, u kojem prelaženje prostora ne predstavlja nikakav problem. Naprimjer, putopis kao književni žanr odavno je na marginama književnih stvaranja. Razlog tome je jednostavan i leži u razvoju novih tehnologija i pojava interneta. Danas svaki pojedinac, koji se iole razumije u virtualni svijet može pronaći na internetu podatke o nekad egzotičnim mjestima i građevinama koje su bile tema putopisaca. Svijet je, pojavom avioprijevoza postao mali, jer se za 18 sati može stići u bilo koji dio svijeta.

Na isti način, došlo je do brzog i relativno kvalitetnog susreta među kulturama i među književnostima. Pisci više ne pišu samo za svoje tržište. Oni su, u svijetu globalizacije, sa par podataka ispisanim u nepreglednom virtualnom svijetu interneta odmah postali internacionalni, svjetski pisci. Razvoj tehnologija je omogućio njihovo iščitavanje svugdje u svijetu. Jedna od karakteristika postmoderne jeste razvoj potrošačkog društva ili društva konzumerizma, u kojem jedina vrijednost postaje ekonomski profit. Tako je i knjiga postala robom i proizvodom koji se treba plasirati na tržištu. Stoga pisci, ako žele profitirati, odustaju od teške književnosti, velikih formi i diskursa koji zahtijevaju učenog i književno obrazovanog čitaoca. Možda je stoga u posljednje vrijeme česta pojava kratkih formi romana, koje nude brzo iskustvo (poput kakvog fast food restorana koji nudi brzu hranu), ali koji književnoteorijski ne čine vrijednost. Međutim, bez obzira na naše mišljenje, činjenica je da takvi romani uspijevaju i da imaju široku čitalačku publiku.

Prilagođavanje publici u svijetu postmoderne je također i u sve većoj pojavi forme kratke priče. Čitaoci više ne čine neku vrstu elite koja ima mnogo vremena za iščitavanje velikih romana. Današnjem čitaocu treba iluzija da čita. I da to radi brzo, jer svakodnevni ritam je sve brži. Dakako, to se može postići i veoma zahtjevnom formom kratke priče.

Pošto je danas sve roba, tako je i književno djelo roba. Ako pisac ne ponudi štivo koje će prihvatiti široka čitalačka publika, onda slobodno može svoje pero (danas svoj laptop) da odloži u ladicu. Zahtjevi publike i njen ukus, koji je uvijek u mreži određenih značenja i u dijalogu više kultura i kulturalnih kodova, sa ne baš pretjeranim estetskim i etičkim načelima, primarni su u određivanju vlastitog diskursa. Ako se, pak, pisac odluči da ne odgovori zahtjevima publike, onda će doživjeti jedno izdanje i sigurno osjećanje da će njegovo djelo iščitavati samo oni kojima je to posao – književna kritika.

Zapaženi su romani koji odslikavaju condition postmoderne, naravno uz savremeni poetički, metafikcijski diskurs, i to u svim njegovim pojavnim oblicima. Smatramo da oni zapravo odslikavaju stvarno stanje postmoderne. Ovi romani su redefinirali tradiciju i krenuli drugim putevima, koji su u okvirima početaka postmoderne, u BiH bili pod naročitim utjecajem Selimovića i Andrića. Takve se tradicije ovi romani ne odriču, ali pokazuju da postoji i drugi način, različit od ova dva, veoma značajna pisca.

POSTMODERNA KNJIŽEVNOST I POSTMODERNISTIČKI ROMAN

Za karakteristične aspekte, i time, definicije postmoderne književnosti Miško Šuvaković (Šuvaković 1995) smatra da su to:

- Zasnivanje kritike, metaanalize i dekonstrukcije velike modernističke književnosti i njene teorije. Pri tome je dominantna teorija književnosti u okvirima postrukturalističke produktivne i spekulativne teorije;

Ovaj stav se više može primijetiti kao općenita osobina autora u realiziranju postmodernističke poetike. Većina bosanskohercegovačkih pisaca nakon šezdesetih godina zasnivaju neki od oblika kritike modernističke književnosti. Naročit iskorak pri tome je u redefiniranju tradicije unutar nacionalnih okvira književnosti. Pored prve generacije postmodernista, druga generacija u potpunosti zasniva kritički odnos spram modernizma i teorija moderne, i njenih filozofskih ideja.

- Uvođenje intertekstualnosti. Postmoderni umjetnički tekst, naglašava Šuvaković, nema autonomna estetička značenja;

Intertekstualnost je u bosanskohercegovačkom romanu ustaljena praksa. Nekoliko romasnijera je uspjelo da u svojim tekstovima napravi intertekst (Tvrтко Kulenović, Irfan Horozović,

Zilhad Ključanin, Dževad Karahasan). Drugi su se, pak, služili nekim od teorija citatnosti (Nenad Veličković, Nedžad Ibrišimović, Vitomir Lukić i Dario Lukić).

-Postmoderna književnost egzistira kao biblioteka, zbirka, ili mnoštvo različitih jednako vrijednih „jezičkih igara“;

Ovakvi stavovi babilonske biblioteke potječu od Borgesove proze. U bosanskohercegovačkoj književnosti ovu ideju realiziraju Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan i Tvrтко Kulenović, recimo u zbirci priča *Tragom crne žuči*. U okviru južnoslavenske interliterarne zajednice u hrvatskoj književnosti postoji niz pisca koji realiziraju poetiku koju zasniva Borges, a u srpskoj je najpoznatiji Danilo Kiš.

-Postmoderna književnost je pluralistička u tom smislu što: istovremeno i jednako postoje različite književnosti (visoka i popularna; nacionalna i internacionalna i transnacionalna; savremena i historijska) ili kako piše Epstein: «Postmodernizam briše opoziciju između elitističke i masovne kulture.» (Epstein 1998:51)

Niz je djela koja pokušavaju da poetički i smisleno izvedu dijalog između trivijalne i visoke književnosti. Pisci pokušavaju da postupkom hibridizacije realiziraju ovu ideju. Međutim, dešava se da se njihovi romani onda rasplinu u niz uvođenih diskursa, i na kraju predstavljaju hibrid hibrida. Kao poetički izveden primjer hibrida ističem Žagovčev *Hard-core*, kao niz priča koje uspješno ukidaju granice trivijalne i visoke književnosti, i koji intermedijalno ulaze u dijalog sa filmskim diskursom, ali i diskursom stripa, a koji ipak uspijevaju predstaviti dio svijeta i čovjeka u njemu. Još jedan uspješan, a ujedno pionirski poduhvat, jeste zbirka priča *Ti si moja p.* Zilhada Ključanina koja modelima frajerske proze i trivijalizacije žanra uvodi erotiku u bosanskohercegovačku književnost.

-Ne postoje čvrste granice između umjetničkih disciplina, književnih rodova i žanrova.

Pisci pri tome miješaju ili ukidaju granice između žanrova. Tako Karahasan u *Istočnom diwanu* miješa filozofski diskurs islamske filozofije sa detektivskim žanrom. Ili Tvrтко Kulenović u *Istoriji bolesti* miješa biografski žanr i romaneskni žanr sa radiodramom. Pri tome je promijenjena i granica rodova: dramski tekst je u proznom, zatim se ubacuje i lirski, a u okviru ukidanja granica u romanu se mogu naći i književnoznanstvene vrste kao što je esejiziranje u prozi Zdenka Lešića. Sličan primjer pronalazimo u

romanu Vlade Mrkića *Istočno od zapada*, gdje se tekst stilski miješa sa novinarskim, odnosno žurnalističkim.

-Ukazuje se na pojmove razlike (difference, fr.) i razlikovanja (different, fr.) kao bitnih odrednica postmoderne kulture, književnosti i književnog teksta. Postmoderni književni djelo jeste i mimezis razlika i raskola, odnosno heterogenosti i nekonzistentnosti historijskih izraza i reprezentacija;

-U postmodernoj je izvedena kritika pojma originalnosti kao izvornog impulsa stvaranja;

Ova teza je naročito izražena u romanima u kojima se realiziraju metafikcionalne strategije. Originalnost je želja modernih pisaca. Postmodernistički pisci se oslanjaju na ideju aleksandrijske i vavilonske biblioteke, i na čitav skup citata iz kojih realiziraju i vlastite tekstove. Postmodernistička književnost ne teži originalnosti već naglašava citatnost.

-Utvrđivanje ekletičkog karaktera književnog teksta;

-Utvrđivanje odnosa arbitrarnosti: od znaka do društvenih odnosa;

Usudujemo se reći da je većina postmodernističkih pisaca ovoga svjesna, naročito u modelima ratnog pisma. Znači u arbitrarnom sistemu uvijek imaju de sausserovski odnos označitelja i označenog. Postmodernistička književnost ukazuje na ove odnose i propituje njihovu „vezu“. Zaključak je da se značenje proizvodi unutar određene kulture. Na ovom mjestu bismo istakli Horozovićev roman *Berlinski nepoznati prolaznik*, u kojem je upravo prikazan sudar znakova ratne traume i berlinskog života, gdje se znakovi bore za prevlast unutar svijesti glavnog lika. Istim postupkom Horozović se poslužio i u romanu *Slučajni čovjek*, u kojem se tačno pokazuje šta znači promjena znakova i značenja u okvirima novonastalih društvenih odnosa.

-Ukidanje velike naracije;

Ukidanje velike naracije postalo je opće mjesto u većini bosanskohercegovačkih postmodernističkih romana, barem kada se govori o velikim nacionalističkim i/ili ideološkim naracijama, ili ukidanja velike naracije socijalizma. Pri tome je zanimljivo postaviti pitanje kuda ide postmodernistički roman u Bosni i Hercegovini? Da li će pisci reagirati na pojavu novih velikih naracija, ili će pokušati dekonstruirati dominantne ideologije?

Ukidanje velike naracije je, u bosanskohercegovačkom postmodernističkom romanu, teklo postepeno. Ne postoji niti jedan roman, koji na direktan način, u književnoumjetnički oblikovanom

diskursu govori o raspadanju jedne ideje i ideologije. Međutim, postoji čitav niz romana koji ukidaju veliku naraciju ideološkog diskursa, na indirektan način ili zauzimajući relativističku poziciju marginaliziranog. Za primjere možemo navesti romane *Šehid*, *Kazanova u savezu komunista*, *Istoriju bolesti*, *Šahrijarov prsten*.

Dakle, ako se direktno ne kritizira ili ukazuje na ideološkičnost jednog diskursa (u ovim romanima to je uglavnom obračun sa socijalizmom), onda se uvode, postupcima fokalizacije, mali glasovi, koji suprotstavljeni Velikoj priči, daju svoje viđenje stvari. Ili to čini subjekat koji ne pristaje na ideologizaciju, ili ne pristaje na novi oblik ideologije, pa se gubi u mnoštvu mogućnosti za uspostavljanje identiteta, kao u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, ili *Jesenjoj violini*.

-Specifične procedure u proizvodnji književnog teksta, kao što su: citatnost, kolaž, montaža, bricolage, fragmentizacija, fraktalizacija, simulacija, mimezis mimezisa, hipertekstualnost, dekonstrukcija kao arheologija znanja, proizvodnja simptoma kao ukazivanje da tekst nije samo artefakt, i tekstualna produkcija kao arbitarna medijska proizvodnja i upotreba aktuelnog ili historijskog tekstualnog značenja.

-Subjekt književnog teksta nije biološki i psihološki subjekt pisca koji piše tekst;

Najbolji primjer za to je pozicija pripovjedača – šehida u istoimenom romanu Zilhada Ključanina.

-Kritika logocentrizma, gdje se tekst identificira sa pismom i pisanjem;

Ova teza navodi na misao o praznom označitelju. Postmodernistički pisci u svojoj skepsi ne pošteđuju ni jezik kao građu za svoje stvaranje, pa se u jednom momentu mogu zapitati da li je i jezik, kao skup znakova i označitelja koji postaju proizvoljni, može opisati stanje u kojem se nalazi jedno društvo i subjekt koji je isto tako bitno omeđen i određen jezikom i jezičkim praksama, koje se različito realiziraju. U južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici taj kontekst ovisi od kulture kojoj pisac pripada. Jedini takav primjer skepse u jezik, koji se može realizirati na bezbroj načina u sintaksički ispravnim rečenicama, ali značenjski ispraznim jeste u romanu *Boja kućne građe Selima Arnauta*. Pri tome se uočavaju simbolični odnosi književnost kao kuće, a građa kao jezika. Konkretna građa je različita, ali je različita i njena boja, koja varira, u zavisnosti od vremenskih uslova, naprimjer. Tako je i u ovom romanu. U mnoštvu lijepo sročenih rečenica, mi ne možemo da

opišemo ili objasnimo stanje ljudi u ratnoj situaciji. Umjesto toga mi to stanje samo naslućujemo, kao što naslućujemo i boju kućne građe, čiju boju nikada ne možemo sa sigurnošću odrediti.

-Postmodernistički tekst je potencijalno mogući književni i umjetnički svijet.

Ova mogućnost se, skoro u pravilu, realizira u metafikcijskim romanima.

Postmoderna književnost realizira moći smrti književnosti i rođenja književnosti kao umjetnosti.

I ponovo, ali na simboličkoj ravni, ova ideja smrti romana i romana poslije romana realizira se u metafikcijskim romanima.

Iz svega napisanog uočavamo da se, barem u poetičkom smislu, književni teoretičari slažu oko toga šta jeste, odnosno šta bi trebala biti postmodernistička književnost.

Možemo se složiti sa Miškom Šuvakovićem kada kaže da je »svaka definicija postmodernističke književnosti (...) tek definicija za specifičnu upotrebu i posebne fragmentarne slučajeve tekstualne produkcije« (Šuvaković 1995). Takav jedan individualistički pristup je uvijek dobar u kritičkom diskursu postmodernističke književnosti.

Međutim, bitno je naglasiti da su, barem neke od ovih navedenih definicija postmodernizma, posredno ili naporedno, utjecali na književnost, a samim tim i na postmodernistički roman. Stanje koje zatičemo u romanesknoj produkciji XXI stoljeća zrcali gore navedeni pokušaj definiranja.

POSTMODERNO ZNANJE I POSTMODERNISTIČKI ROMAN

Postoje četiri oblika postmodernoga znanja, koji nam se čine bitnim i u definiranju postmodernističkog romana. Prema Oraić-Tolić (Oraić-Tolić 2005) to su:

- radikalni nominalizam – negacija i pražnjenje svih pojmova, ideja, smislova i same mogućnosti sustavnih teorija;
- ludistička apokaliptika, krajologija i smrtologija («endizam») – proglašavanje kraja ideja i institucija koje su obilježile modernu kulturu;
- umjereni ili kulturološki konstruktivizam – ideje, prakse, identiteti, institucije smatraju se društvenim konstruktima, tj. kulturnim tvorbama;

-
- radikalni ili ontološki konstruktivizam – nema ničeg što nije društveni konstrukt, sve je tekst, sve je kultura.

Pisci koji su se našli u društvenom kontekstu tranzicije i postratnog perioda, na području bivše Jugoslavije, imali su pred sobom čitavo polje za eksperimentiranje, ali i mogućnost da uspostave temelje novoj koncepciji znanja. Zijev koji je nastao raspadom socijalizma, krvavim ratovima na području Balkana donio je, uz patnju i postmodernu. U slučaju tzv. ratnog pisma, pisci su se donekle oslonili na realističko opisivanje i prikazivanje krvavih zbivanja i tragedije, ali su u tom slučaju na poetički način otkrivali vlastitu poziciju i poziciju subjekta teksta. Nerijetko se pisci služe metafikcijom da ne bi bili anahroni. Ukazivanje na konstruktivizam je, dakle, bio na nivou tekstualne produkcije, a ne na prikazivanju stvarnosti. Referirajući na ratne događaje i ličnu tragediju bosanskohercegovački pisci su, u okviru svojih romana, pribjegavali umnožavanju mogućih svjetova, i na taj način su izbjegli ideologiziranosti diskursa. Oni, zapravo, postavljaju ontološka pitanja koja navodi Brian McHale (McHale 1987). S druge strane, postratna proza pribjegava dokumentarizmu i autobiografizmu kako bi dobila pravo legitimiteta nad istinom i zbiljom. Tipovi znanja nisu kanonizirani. Danas pisci, uglavnom, realiziraju četvrti tip postmodernog znanja.

Svjesnost o jeziku kao tvorevini za umjetničko kazivanje, između ostalog, zauzima bitnu poziciju. Ova svjesnost vodi ka autorefleksivnosti, igri označiteljima, dekonstrukciji i metatekstualnosti.¹¹⁶ Pisci sada stvaraju pravila dok pišu, poigravaju se sa tekstom, ulaze u zone intertekstualnosti, muzealnosti i aleksandrizma, gdje svaki tekst nužno zalazi u drugi tekst i određuje ga, s jedne strane, a s druge strane (intertekstualno i/ili intermedijalno), ulazi u komunikaciju sa drugim tekstovima.

U takvoj poziciji javlja se i posebna vrsta proze, koja se označava kao samosvjesna proza, koja na posredan ili neposredan način daje komentare o mimezi procesa pisanja, ili se odnosi kritično prema samoj sebi, ili pak pravi igru u izjednačavanju lika sa piscem, a onda i sa autorom djela. Ujedno se na taj način promatraju odnosi/problemi stvaranja umjetničkog djela. Pri tome,

¹¹⁶ Metatekst treba razlikovati od metaproze ili metafikcije. Detaljnije objašnjenje pojma metateksta potražiti u knjizi *Retorika tekstualnosti* (Moranjak-Bamburač 2003)

tekst je svjestan svoje artifičijelnosti što zorno pokazuje. To je metafikcija, odnosno metaproza.

POSTMODERNISTIČKI ROMAN KAO ROMAN RAZLIKE...

Da bi se dijalog uspostavio, nužna je razlika. I u svakodnevnom govoru ta se razlika očituje na nivou komunikacijskog kanala Ja/ne-Ja, ili na odnosu dva (su)govornika, kao subjekta govora. Pogotovo se ova razlika dijaloga očituje na nivou diskursa.

«Razlika je igra razlika, tragova razlika, razmaka i razmicanja, kojima se elementi odnose jedni prema drugim.» (Šuvaković 1995:134) Ili: «Budući da pisanje kao mreža razlika prethodi govoru, označeno se beskonačno pomiče i odgađa proizvodeći na svakoj postaji nove razlike.» (Biti 1997:332)

«Nasuprot tome, mišljenje razlike polazi od obostrane ovisnosti članova opreke tj. i jedan i drugi član čini konstruktima njihova međusobnog odnosa». (Biti 1997:332) Nasuprot derridijanske razlike, koja je dijalogična i prijemčiva, jer svima daje podjednako ravnopravne pozicije starta, stoji lyotardovski raskol ili nesvodiva razlika, kao rasprava između najmanje dvije strane koja ne bi mogla pravedno da se razriješi, pošto nedostaje pravilo rasuđivanja na obje argumentacije. (Liotar 1991:5) «To što je jedna argumentacija legitimna, ne znači da druga nije. Ako bismo, međutim, isto pravilo rasuđivanja primenili na obe, da bismo njihov raskol razrešili kao da je u pitanju spor, jedna od njih pretrpela bi nepravdu.» (Liotar 1991:5) Danas su «u modi» razlike kao i individualni feeling pojedinca. (Lypovetski prema Bajtal 2007:164)

No, igra i dijalog koji razlika promiče jesu bitne odlike i postmodernističkog romana, bilo da se radi o prvoj fazi postmoderne («laka, estetska, zaigrana») (Oraić-Tolić 2005:43), ili druge faze postmoderne («teška, politička, simulakralna») (Oraić-Tolić 2005:43), koja utemeljuje virtualno doba i globalnu kulturu.

Postmodernistički roman stoga piše razliku. On jeste mjesto razlike¹¹⁷ i dijaloga, bez obzira o koje se četiri faze postmodernog

¹¹⁷ Ova će se razlika pokušati pratiti u bosanskohercegovačkom romanu, propitujući ga u odnosu na postmodernistički roman na Zapadu, unutar interliterarne južnoslavenske zajednice, ali i u odnosu na poetička načela postmodernizma i njihove konkretne realizacije kod pojedinih pisaca. Pri tome,

znanja radi (Oraić-Tolić 2005:62), čime se precizno odslikava stanje čovjeka u postmodernom stanju globalnog sela (McLuhan). Pri tome ne mislim na postmodernističke pripovjedne postupke lahke književnosti (Solar 1995), već na uspostavljanje razlike. Tako bi se u bosanskohercegovačkoj književnosti uspostavljala razlika u odnosu na:

- razaranje socijalističke ideologije;
- poetiku socrealizma i poetiku modernizma;
- semantiku teksta;
- svijest o jeziku (razaranje književnog jezika);
- pitanje identitetske pozicije unutar globalizacijskih procesa;
- poimanje istine i historije, odnosno razlika u odnosu na shvatanje historiografske metafikcije;
- odnos spram tradicije;
- realizaciju ratnog pisma;
- teorijsku upućenost u svijet romana, u koji spadaju metaprozni aspekti, odnosno znanje o njima.

Na mjestu ove razlike ući ćemo u dijalog sa književnim tekstovima. Ne ulazeći u nacionalne okvire kulturu u bosanskohercegovačkoj književnosti promatrat ćemo kao postmodernu, izbjegavajući bilo kakvo nacionalno određivanje autora, pazeći pri tome na feeling pojedinca.

... I ROMAN SUBJEKTA

Pošto je postmodernistička kultura zapravo kultura pojedinca, ona je time pluralistička. Pozicija pisca je isto tako pluralizirana, a ako zauzima pluralističku decentraliziranu postmodernističku poziciju, onda on ujedno odbija/reflektira sve forme ideologizacije teksta i pri tome pokazuje da je istina i historija dostupna iz više vizura, da postoji više tipova razvijanja narativne forme i više tipova pripovjednih tehnika. Pri tome se teži da se ukine svaki oblik centralizacije, ali da ujedno ne nastane neki novi centar. To sada više nije donkihotovska pozicija jurišanja na vjetrenjače i odnosa spram romana, već je to pozicija ličnosti (Hamvaš 1996), ali ne ni ličnosti koliko subjekta, decentriranog subjekta koji je lišen utopističke ideje o vlastitom spasenju. Ta

uz uočenu razliku, pažnja će naročito biti usmjerena ka trendu metafikcije i odnosa spram modernističke paradigme u bosanskohercegovačkoj književnosti.

potraga je završena sa Proustom. To je sada decentrirani subjekt, lacanovski, foucaultovski subjekt. To je subjekt koji paradoksalno podgrijava teze o vlastitoj smrti, ali ipak opstaje zahvaljujući teoriji. Hamvaševu tezu da je roman forma ličnosti tako možemo osavremeniti i reći da je roman forma subjekta, i to subjekta razlike koja se očituje u jeziku, (ideologiji?), a zatim i u tekstu.

Roman, koji je prema Hamvašu forma ličnosti, on je ujedno i forma čovječanstva, i obrnuto. Roman subjekta nije više forma čovječanstva nego individue, koja je decentralizirana i pokušava da se pronađe u nizu glasova oko nje. Tih glasova ima mnoštvo. Za primjer možemo navesti romane poput *Šehida* Zilhada Ključanina, *Istorije bolesti* Tvrtka Kulenovića, *Zežanje Salke Pirije* Seada Mahmutefendića, *Sličnog čovjeka* Irfana Horozovića i druge. Pri tome je forma ispovijedanja i nade u spasenje ličnosti zamijenjena autorefleksijom. Bez tih karakteristika roman se degradira i ne možemo ga označiti kao postmodernistički.

Na kraju su, kao takvi, markirani i izolirani slijedeći autori, za koje smo smatrali da čine samo jezgro (kanon nam je preteška riječ) bosanskohercegovačke književnosti: Tvrtko Kulenović, Zilhad Ključanin, Zdenko Lešić, Nedžad Ibrišimović i Dževad Karahasan. Smatramo da njih peterica čine to jezgro bosanskohercegovačke književne scene, i to iz više razloga:

- oni dosljedno realiziraju poetiku postmodernizma u skladu sa njenim etičko-estetskim načelima i zahtjevima plurala;
- njihovi tekstovi se nalaze između teorije i prakse stvaranja, čak i kada je to prikriveni narcistički oblik jezičkog ili dijegetskog porijekla;
- oni ubacuju u svoja djela načela poetike svjedočenja, ratnog pisma, ali i osavremenjavaju izraz unoseći i elemente nove osjećajnosti;
- njihovi romani fungiraju kao romani razlike, dijalogični su u Bahtinovom smislu te riječi;
- svi su uspjeli da u okviru svojih proznih opusa naprave intertekst;
- savremenost svojih romana pokazuju teorijsko osviješteni tekstovi samosvjesne metafikcijske proze;
- teže da demaskiraju ideologije;
- kvalitet njihovih ostvarenja pokazuje i zainteresiranost svjetske publike da se njihovi romani prevode na svjetske

jezike, što je danas, u svijetu globalizacije posebna vrijednost.

LITERATURA

- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
- Epštein, Mihail (1998), *Postmodernizam*, Zepter world book, Beograd
- Gellner, Ernest (2000), *Postmodernizam, razum i religija*, Jesenski i Turk, Zagreb
- Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo – Zagreb
- Liotar, Žan-Fransoa (1991), *Raskol*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
- McHale, Brian (1987), *Postmodernist fiction*, Methuen, New York, London
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2003), *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Ljevak, Zagreb
- Šuvaković, Miško (1995), *Postmoderna (73 pojma)*, Alfa, Beograd
- Bajtal, Esad (2007), *Nacionalizam:apologija podaništva* Razlika 13–14, Tuzla
- Hamvaš, Bela (1996), *Teorija romana*, Studentski kulturni centar, Beograd
- Solar, Milivoj (1995), *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb

Summary

This paper is based on the poststructuralistic methods of deconstruction, as well as comparative and hermeneutic method of approach.

There is no consensus about the actual meaning of the postmodern art or the postmodernism. Thus, we strove to present you with various interpretations of the postmodern art and the postmodernism given by different literary theoreticians, critics and philosophers. Afterwards we made an attempt to relate this pluralism to the postmodernist novel, as well to the state of culture in BiH. In fact, we drew the conclusion that the novel depicts the state of postmodern art and that it is not in any way a simplified type of literature.

In general, we looked at this novel from a completely different vantage point and defined it as a novel of *difference*, a novel of *subject* and a novel of *condition*.

It actually reflects a single *condition*, the *condition* of postmodernism. Therefore, different types of knowledge, mainly orientated in an antimodernist way, could be found in postmodernist novels. On the other hand, the postmodernist novel leans on the variety of quotations from a number of discourses – philosophical, linguistic, historiographic, cultural and many others. By having a dialogue with various discourses and in an attempt to produce a meaning of the world it reflects, a postmodernist novel was often created as a fragmented hybrid structure.

This paper has aim to picture this *condition* and to reflect it to the culture in BiH